

TURKISTONDAGI PAXTA YAKKA HOKIMLIGI O'RNATILISHI VA UNING SALBIY OQIBATLARI

Yuldosheva Bibirajab

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Buxoro davlat universiteti

Muhiddinova Charos

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasini bosib olganidan so'ng agrar sohada olib borilgan siyosat, xususan, "oq oltin" – paxtaga bo'lgan iqtisodiy va strategik qiziqish asosida amalga oshirilgan agrar islohotlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda paxta monokulturasi siyosatining shakllanish jarayoni, bu siyosatning mahalliy agrar tizim va oziq-ovqat xavfsizligiga ko'rsatgan salbiy ta'siri keng yoritilgan. Xususan, oziq-ovqat yetishtirishning qisqarishi, dehqon xo'jaliklarining iqtisodiy zaiflashuvi va ekologik muammolar, jumladan, Orol dengizining qisqarishi hamda yerlarning sho'rlanishi kabi ekologik ofatlar muhim muammo sifatida ko'rsatilgan. Maqolada, shuningdek, paxtachilikning majburiy tus olishi oqibatida mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzida yuzaga kelgan salbiy o'zgarishlar tarixiy-huquqiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Rossiya mustamlakachilik siyosatining agrar-iqtisodiy va ekologik oqibatlarini chuqur ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Turkiston o'lkasi, "oq oltin" siyosati, paxta monokulturasi, Chor Rossiya agrar siyosati, yer-suv islohotlari, qishloq xo'jaligi tizimi, Orol dengizi ekologik inqirozi, oziq-ovqat xavfsizligi, agrar-siyosiy bosim, ekologik va ijtimoiy salbiy oqibatlar.*

ABSTRACT

This article examines the agricultural policies implemented by the Russian Empire in Turkestan following its colonization, focusing in particular on the strategic and economic interest in "white gold" – cotton. It analyzes the establishment of a cotton monoculture and its far-reaching consequences for the local agrarian structure and food security. The forced prioritization of cotton cultivation led to a drastic reduction in food production, weakening of peasant economies, and serious ecological issues, including the shrinking of the Aral Sea and the salinization of arable lands. Furthermore, the article explores how these developments negatively affected the livelihood of the local population. Drawing upon historical-legal

sources, the study reveals the broader agrarian, socio-economic, and environmental impacts of Russian colonial policy in the region.

Keywords: *Turkestan region, “white gold” policy, cotton monoculture, Tsarist Russia's agrarian policy, land and water reforms, agricultural economy, Aral Sea crisis, food insecurity, colonial agricultural pressure, socio-ecological consequences*

KIRISH

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi ekspansiyasi, ya'ni Xiva, Qo'qon va Buxoro xonliklarining bosib olinishi natijasida Turkiston o'lkasi yagona ma'muriy birlik – Turkiston general-gubernatorligi sifatida imperiyaning agrar-iqtisodiy strategiyasiga bo'ysundirildi. Ushbu mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri “oq oltin” – paxta xomashyosini yetkazib berishni ta'minlash bo'ldi. Rossiya sanoati uchun muhim bo'lgan paxta mahsulotining eksporti imperiya iqtisodiyotida strategik ahamiyat kasb etgani tufayli, Turkiston o'lkasi bosqichma-bosqich paxta monokulturasini mintaqasiga aylantirildi.

Bu jarayon oqibatida oziq-ovqat uchun ajratilgan yerlar hajmining qisqarishi kuzatildi, qishloq xo'jaligi biryozlama yo'nalishda shakllandi va bu esa mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Paxta ekinlarining jadal ravishda ko'paytirilishi sug'oriladigan yerlarning asosiy qismini egallab, aholini majburiy mehnatga jalb etish holatlari bilan birga yuritildi. Bu holat esa o'lka agrar tizimining tabiiy rivojlanishini izdan chiqarib, mahalliy jamiyatda norozilik kayfiyatlarini kuchaytirdi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Rossiya hukumati o'zining ichki hududlarida O'rta Osiyodan keltirilgan g'oz, qovun va tarvuz urug'larini yetishtirishga harakat qilgan, biroq bu urinishlar tuproq va iqlim noqulayligi sababli muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Natijada, sobiq xonliklar hududida paxta yetishtirishni majburan kuchaytirish imperiya uchun muqobil strategiyaga aylandi. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati doirasida olib borilgan paxta yakkahokimligi natijasida yuzaga kelgan ekologik, agrar va ijtimoiy muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot asosida tarixiy manbalar, statistik ma'lumotlar va zamonaviy ilmiy qarashlarga tayangan holda o'lkadagi mustamlakachilik oqibatlarining ko'lami ilmiy asosda yoritib beriladi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi hududida qadim zamonlardan beri paxta yetishtirilib kelinadi. Xitoy manbalarining guvohlik berishicha miloddan avvalgi II asrda Farg'ona vodiysida ko'plab shahar qishloqlar

dehqonchilik va to'qimachilik bilan shug'ullanishgan. Yana bir misol tarzda shuni aytish kerakki O'zbekiston Fanlar akademiyasining Arxeologiya instituti professori Yu. A. Zadnepovskiy boshchiligidagi tadqiqotda ko'rsatilishicha Chustda miloddan avvalgi X asrga oid paxta mato parchasi topilgan. Yana bir misol Akademik S.P. Tolstov rahbarligida Xorazmni Tuproqqal'asida paxtadan tikilgan mato topib o'rganilgan (VI-VII asrga oid) XVI-XVII asrlarda Xonliklar Moskva bilan savdo aloqalarini tiklagach u yerga paxta tolasi, yigirilgan ip va boshqa mahsulotlar eksport qilingan. Umumiy qilib aytganda, paxta chigiti O'rta Osiyoga juda qadim zamonlardan, miloddan avvalgi IV asrda kelgan. Shu vajdan bo'lsa kerak, Rossiyaning Xonliklar tomonida keltirilgan paxta matolar, yigirilgan iplar, va gazlamalar orqali paxtaga bo'lgan qiziqishi ortdi. Natijada Chor Rossiyasi o'zining to'qimachilik fabrikalarini sifatli paxta xomashyosi bilan ta'minlash uchun, dastlabki qadamlarini o'z hududida paxta urug'larini ekishdan boshladi. Lekin bu sa'yi harakatlar iqlim sovuqligi va yerning yetarli darajada unumdor emasligi bilan natija bermaydi. Fikrimizning dalili sifatida quyidagi ma'lumotni keltirib o'taman, General-gubernator hukumatning yirik vakillaridan biriga quyidagilarni xabar qilgan edi: «Siz janobi oliylariga bir tup g'o'zani yuborgan vaqtimda, ekan paxtamiz batamom pishib yetilar, degan umidda edik. G'o'zalarimiz bir necha ko'sak tukkada banogoh sovuq tushib, ularni juvonmarg qildi. Shu boisdan, kalomi ehtirom bilan siz muhtaram zotga besh donagina ko'sak yuborayotirman»¹. Endilikda noiloj qolgan Chor Rossiyasi boshqa siyosat yo'lini tutdi, ya'ni o'zbek xonliklarini bosib olib, unumdor yerlariga egalik qilish orqali sifatli va arzon paxta xomashyosiga erishish bo'lgan.

Chor Rossiyasining o'zbek paxtasiga bo'lgan ehtiyojining ortishi sabablaridan yana biri bu – Amerikada fuqarolar urushining boshlanib, Amerikadan keladigan paxtaning salmog'i qisqargan holda Rossiyaga kelishidir. Rossiya imperiyasida paxtaning tan narxi oshib ketadi. Bir pud paxtaning narxi 4 yoki 5 baravarga oshib ketadi. Rossiyadagi to'qimachilik korxonalari kasodga uchray boshlaydi. Rossiyadagi 10 lab to'qimachilik korxonalari yopiladi. Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi uchun arzon paxta yetkazib beruvchi mamlakatga muhtoj edi. 1862 yilda 1802 ming so'mlik, 1863 yilda 2903 ming so'mlik va 1864 yilda 6514 ming so'mlik o'zbek paxtasi Rossiya imperiyasiga keltirilganligi bir qator tarixiy manbalarda uchraydi. Keyinchalik Amerikada vaziyat yaxshilansa ham, Amerikadan keltiriladigan paxta tan narxi 90 million so'mga tushar edi. Bu esa o'z navbatida Rossiya to'qimachilik korxonalarida chiqariladigan gazlamalarning narxini qimmat qilar, Yevropa

¹ <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/hamid-ziyoyev-chorizm-va-paxta-yakkahokimligi-1991>

bozorlarida esa Rossiyaning bunday gazlamalariga talab umuman yo'q edi. Shuning uchun ham Rossiya uchun o'z tovarlari uchun bozor va arzon baholi paxta zarur edi. Manbalarda keltirilishicha, o'sha paytdagi Buxoro paxtasi Amerika paxtasidan ko'ra eng arzonligi haqida ma'lu, ot berilgan.

Xo'sh savol yuzaga keladi ? Xonliklarda qanday paxta navlari yetishtirilgan va ular o'zaro raqobatda Amerika paxtalarini ortda qoldirarmidi? Dastlab ishimizni shu savollarga javob topishga kirishamiz. XIX asr o'rtalarigacha Markaziy Osiyoda "malla paxta", "qora paxta", "qizil paxta" navlari yetishtirilgan. Bu navlarning tolasi 17-19 mm uzunlikda bo'lib, rangi biroz qizg'ish, urug'i mayda, chanoqlari esa boshqa paxta navlariga qaraganda ko'proq bo'lgan. Ushbu navlardan ochilgan paxtalarning chanoqlari bilan birga terib olinib, paxta chanoqlardan qo'lda ajratilgan.

O'sha davrda mahalliy paxta navlari orasida Xiva xonligida yetishtirilgan paxta sifati va yumshoqlik jihatidan yetakchi edi. Uning tolasi 20 mm uzunlikda bo'lib, rangi oq edi. Xiva paxtasi amerika navlaridan qolishmasdi, biroq hosildorligi juda past edi. Toshkent, Farg'ona vodiysi va Buxoroda yetishtirilgan paxta navlari o'zaro katta farq qilmagan, biroq Buxoro paxtasi biroz sifatliroq va tolasi uzunroq bo'lgan. Ushbu barcha mahalliy navlarda chanoqlar to'liq ochilmaydi, ammo ular qurib qolishga chidamli bo'lgan². "Qizil po'choq" yoki ayrim manbalarda, "qizil paxta" nomlari bilan tanilgan bu paxta navi chigiti ancha yirik bo'lgan va paxta tolasi ancha oppoq bo'lgan. Tanasi qizg'ish rangda bo'lganligidan unga mahalliy aholi shu nomni berishgan. Tolasining uzunligi 22-23mm yetgan. "Malla g'oza" esa oldingi navga nisbatan biroz farq qilgan. Bu nav paxta tolasining uzunligi 14-17 mm bo'gan, rangi qizg'ishroq bo'lgan lekin bu nav serhosilligi bilan ajralib turgan. Lekin keyinchalik Rossiya imperiyasi bostirib kirgandan keyin bu paxta Rossiya yengil sanoat talablariga javob bera olmay qoladi. Tolasining kaltaligi va sifat jihatidan ham Amerika paxtalari bilan raqobat qilmay qoladi. Shunga asoslangan holda, Rossiya imperiyasi Turkiston hududida Amerika paxta navlarini mahalliyashtirish tadbirlarini ko'ra boshlaydi. Manbalarga ko'ra Buxorolik savdogar X. Sayidumarov Amerika paxta navini Rossiya orqali Buxoroga olib keladi va keyinchalik Hojiyunusov va Spiridonovlar ham Amerika navlarini Samarqand, Xo'jand va Toshkentga olib kelib ekishadi va yuqori hosil olishadi.

Olingan ma'lumotlarga qaraganda, Turkiston hududida 7 xil paxta navi yetishtirilgan. Ulardan ikkitasi mahalliy va qolgan 5 tasi Amerika navlari bo'lgan. Bu xil navlar Turkiston hududida har bir desyatinaga (1.09 ga) yer maydonidan 63-113 pud (9, 5-17.0 s/ga) hosil olingan (1 pud – 16, 4 kg ga teng). "King", "Onk- balle" navlaridan esa nisbatan yuqori hosildorlik kuzatilgan (113-109 pud). Mahalliy

² Khalikov B.M. The history of cotton farming in Uzbekistan. – Globe Edit, 2023. – B. 6.

navlardan esa “ko’k chigit” navidan esa 99 pud hosil olingan. Navlarning ichidan eng past hosil beradigani “malla chigit” navi – 63 pud hosil olingan.

1-jadval

Turkiston hududida ekilgan paxta navlari, mahsuldorligi va sifati 1875-1890-yillarda (Hamid Ziyoyev ma’lumoti asosida jadval tuzilgan).

Paxta navlari	Pud/desyatina	Sentner/ga	Tolali qism %	Tola uzunligi %
“Ko’k chigit”	99	14, 9	31, 8	19, 5
“King”	113	17, 0	33, 7	21, 0
“Onk-balle”	109	16, 4	31, 2	21, 7
“Peter”	73	10, 1	33, 3	20, 0
“Navkins”	91	13, 7	33, 2	23, 0
“Russel”	76	11, 4	32, 7	22, 7
“Malla chigit”	63	9, 5	30, 8	17, 5

Turkiston o’lkasida Amerika navlarini mahalliyashtirish ishlari muvaffaqiyatli natija beradi. Oqibatda mo’may daromad ko’rishni boshlagan rus ma’muriyati Turkiston hududida paxta maydonlarini yanada ko’paytirish ishlarini boshlab yuboradi. «Paxta vasvasasi» avjiga minadi. Natijada, o’lkada rus paxta maydonlari va paxtachilikka bog’liq zavodlar miqdori ortib boradi. Savdo-sanoat doiralarining asosiy dardi-fikri paxtaga egalik qilish edi. Shunday qilib XIX asr oxirida paxta yakkahokimligi boshlangan va keyingi yillarda bu siyosat yanada mustahkamlanib borgan.

Endilikda bu siyosatning, Turkiston o’lkasiga qanday salbiy oqibatlari mavjudligi to’g’risida to’xtalib o’tsak. Chor hukumati yerning izdan chiqishiga qaramay, paxtachilikni kuchaytirishni o’z vakillaridan talab qilaverdi. Bu xususda Rossiya dehqonchilik noziri Krivoshein shunday degan edi: «Turkistonning har bir pud g’allasi Rossiyaga, rus va Sibir g’allasiga raqobatdir, ortiqcha har bir pud Turkiston paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir. Shuning uchun o’lkaga qimmatga tushsa ham g’alla keltirib berish lozimdir»³. Bundan kelib chiqadiki Turkistonda g’alla ekilsa, Chor Rossiya g’allasiga bo’lgan talab tushib ketadi. Shuning uchun Chor Rossiya o’z manfaatlarini ko’zlagan holda Turkistonda g’alla ekishni to’xtatib, uni o’rniga paxta yer maydonlarini kengaytiradi, o’lkaga esa Chor Rossiya g’allasi Turkistonda yetishtiriladigan g’alla tannarxidan qimmatroqqa narxga olib kelib sotadilar. Oqibatda o’lkaga nonning narxi ko’tarilib ketadi. Demak birinchi salbiy oqibatlaridan biri bu - ba’zi qishloq va mavzelarning 80-90 % yeriga paxta

³ Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. Vatan tarixi–2. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016. – 191-b.

ekilar, natijada u yerlarda oziq-ovqat mahsulotlari va yem-hashak tanqisligi vujudga kelardi.

Ikkinchi salbiy oqibatlaridan biri bu- dehqonlarning achinarli holatidir. Gapimizning dalili sifatida quyidagi satrlarni berib o'taman, , Hozir yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida butun dunyo bo'yicha mustamlakachilik davri yo'qolish oldida turishiga qaramay, biz Turkiston xalqi sovet bosqinchilarining ajoyib bir mustamlakachilik davrida turibmiz, hatto xalqimiz ruslashtirilib, yo'qolib ketish xavfi bor. Bizlar butun huquqlarimizdan ajragan holda, bog'-bo'ston, noz-ne'matlik vatanimiz, ota merosi halol mollarimiz ko'z oldimizda, baqraytib turib, bosqinchi dushmanlarimizga bo'lib berilmoqdadir. Unumlik Vatanlaridan necha million tonnalab "oq oltin"- paxta chiqarib berayotgan baxtsiz dehqonlarimizning xo'jaliklari bo'lgunlikka tushib, shu kunlari qanday og'irchiliklar bilan kun kechiradilar. Bu shuni nazarda tutadiki, dehqonlar paxta ekish bilan birgalikda turli xil soliq va majburiyatlarni o'z vaqtida bajarishi shart bo'lgan. Insofsiz soliq yig'uvchilar belgilangan miqdordan ortiqcha dehqonlardan soliqlarni yig'ib olardilar. Qarzini to'lay olmagan bechora dehqonlar xonavayron bo'lib, o'z yer- mulkidan, chorvasi bo'lsa chorvasidan mahrum bo'lardilar. Bundan tashqari dehqonlar yerda ishlash uchun qarz olib ishlashga majbur edilar. Qarz pul esa hamisha ham berilavermagan, yoki aksincha bo'lgan holatlarda qarz miqdorini dehqonlar zarariga adashtirib berilardi. Ish haqqi esa pul ko'rinishida berilmagan balki un, g'alla, choy, gazlama va boshqa narsalar bilan to'lab borilgan. Yana bir e'tiborga molik bo'lgan holatlardan yana bittasi bu – dehqonlarning ot – aravalari bo'lmaganligi oqibatida hosilni qabul qilish punktlariga olib bora olmasliklari bo'lgan. O'z navbatida ular aravakashlarga muhtoj bo'lishgan. Aravakashlar esa dehqondan paxtani arzonga olib firmachilarga qimmatga sotardilar. Firmachilar bo'lsa paxta tozalash zavodlariga 12-16 % foyda olish uchun berganlar. Sodda dehqon esa qarzlarini yopish yetarlicha foyda ham qolmagan. Masalan, Toshkentda 1 pud paxtaning qiymati 1, 82 tiyin turgan bo'lsa, dehqonning 1 puddan qarzi 2, 76 tiyinga to'g'ri kelgan.

Uchinchi salbiy oqibatlarida biri bevosita Orol bo'yi inqiroziga sabab bo'ladigan omillardan biri edi. Paxta yer maydonlari ko'paygani, unga ketadigan suv sarfi ham ko'p bo'lgan. Dalalarni sug'orish uchun esa Amudaryo va Sirdaryodan foydalanilgan. Bu esa o'z navbatida Orol dengiziga suv oquvini kamaytirgan. Natijada uning suvini kamayishiga va sho'rlanishi jarayoni boshlangan. Bu esa tabiat ekotizimiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan.

To'rtinchi salbiy oqibatlardan biri esa qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy moddalarning haddan ziyoda qo'llanilishi ekologik falokatga olib kelishiga sabab bo'lishi va aholi salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishidir. Qolaversa, Markaz

tomonidan belgilangan paxta rejasini to'ldirish uchun aholi qishda bo'lsa ham paxta yig'im terimiga chiqishlari majburiy qilib qo'yilgan edi. Bu esa aholi salomatligiga ham ta'sir ko'rsatardi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Turkistonda paxta yakka hokimligining o'rnatilishi o'lkani Chor Rossiyasiga xomashyo yetkazib beruvchi davlatga aylantirib qo'ygandi. Bundan Tashqari bu siyosat to'la Chor Rosiiyasi manfaatlari aks etgan edi. Bu siyosatning amalga oshiruvda bir qancha muammolarni o'lkaga keltirib chiqardi. Aholi majburiy mehnatga jalb etilishi, suv resurslarining haddan tashqari ko'p ishlatilishi, zaharli kimyoviy moddalarning qo'llanilishi yer unumdorligiga va aholi salomatligiga salbiy ta'siri, dehqonlarning iqtisodiy jihatdan kambag'allashuviga sabab bo'lgan. Shu ma'lumotlardan ko'rinib turadiki Turkistonda paxta yakka hokimligi mintaqaning ijtimoiy –iqtisodiy va ekologik hayotiga chuqur va ko'p qirrali salbiy ta'sir ko'rsatgan. Umuman bu siyosat Turkiston taraqqiyotiga emas, tanazulliga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ataniyazova O.A. Health and ecological consequences of the Aral Sea Crisis – Uzbekistan: The Karakalpak Center for Reproductive Health and Environment, 2003. – 1–3-p.
2. Khalikov B.M. The History of Cotton Farming in Uzbekistan (1860–1930 years). – T.: 2023. – 6–9-p.
3. Normurodov A. XX asrning 40–80-yillarida paxta yakkahokimligi va uning oqibatlari (Surxondaryo viloyati misolida) // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – 3(1). – B. 720.
4. Sog'unij A. Turkiston qayg'usi. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 1999. – 29–30-b.
5. Usarov U.A. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – №1–2. – P. 1–2.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq nashriyot matbaa, 2000. – 565-p.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. Vatan tarixi–2. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016. – 191-p.
8. Ziyoyev H. Chorizm va paxta yakkahokimligi // “Sharq yulduzi” jurnali. – 1991. – №5. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/hamid-ziyoyev-chorizm-va-paxta-yakkahokimligi-1991>